

ארץ ישראל במשנת הגר"א

ארץ ישראל והעלייה אליה בכתבי הגר"א מווילנא

כבר הסיקו אחרים על חשיבותה של א"י במשנת הגר"א על דרך הגיתוח ההיסטורי של עליית תלמידיו, אך רק מעטים התייחסו לדברי הגר"א בביאוריו ובפרשנותו. רצוני לנתח מקורות אלו. המקורות מובנים יותר לאור תורת תהליכי הגאולה הנלמדת מכתביו בקבלה.

ייחודה של ארץ ישראל

א"י זוכה למקום מיוחד במשנת הגאון. כתביו מלאים שבח והערצה לא"י. שבח זה מתבטא בגוונים ובאופנים שונים. חז"ל הפליגו בשבח ארץ ישראל, בגודל מעלת ישיבתה, בהשראת השכינה בתוכה ובשבח תורתה וחכמתה. יכול אדם לחשוב, שאם הגר"א הביא מרדשי חז"ל על מעלותיה, הוא לא חרג מן הדרך הנורמטיבית מימי חז"ל ועד לימיו. אך אין לשכוח, כל פרשן בוחר איזה מקור להציג, והגר"א הירבה לצטט את מקורות חז"ל על שבח א"י ובכך עולה דעתו על הדבר. ועוד, הגר"א פרש לפעמים את הכתוב בשבח א"י אפילו אם פשוטו של מקרא לא התכוון לעניין זה. ואין להתעלם מן העובדה שבמשנת הגר"א יצא יחסו לארץ ישראל מכלל דיבור והגיע לכלל מעשה. הוא עצמו ניסה לעלות ארצה וחלק נכבד מתלמידיו עלו אליה בשנים תקס"ח-תקס"ט. צעד זה מעוגן בעולם הגותי, המעניק לארץ ישראל ערך רב, אם לא מרכזי, במערכת מושגיו. על הפסוק: "אשריך ישראל מי כמוך" (דברים לג, כט) הוסיף הגר"א את הסיבה מדוע צריך ישראל להיות מאושר. אף שהסיבה כתובה כבר בפסוק, שהרי כתוב בסופו "עם נושע בה", צירף הגר"א סיבה אחרת: "בהעברת הירדן, שזכו בה לכנוס לארץ ישראל, כמו שנאמר (מלאכי ג, יב) ואשרו אתכם כל הגוים כי תהיו אתם ארץ חפץ אמר ה' ור"ל [=ורצונו לומר] ארץ חפץ. שחפץ בה ה' יתברך"¹.

הגר"א כתב, שישראל צריך להרגיש מאושר כיוון שהוא זכה לארץ ישראל שיש לה יחס מיוחד עם הקב"ה. הוא לא הסתפק בכך והוסיף:

ושבחה מבואר בכל התורה ארץ חמדה טובה ורחבה כו'² כי הארץ אשר אתה בא שמה כו'³ כמו שנאמר — לא נפל דבר מכל הדבר הטוב אשר דבר ה'

1 אדרת אליהו לספר דברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 861.

2 דברים ח, ו.

3 דברים כא, א.

אל בית ישראל, הכל באי. וכל תשוקתו של משה היה לכנוס בה, כמו שאמר — אינני עובר את הירדן ואתם עוברים וירשתם.⁵

על הפסוק "כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה"⁶ כתב הגר"א: "איריה טוב, יפה נוף, אקלים מזוג, משובש כל הארץ. היפך מה שאמרו המרגלים שהוציאו דבה רעה. ומה היא הרעה? ארץ אוכלת יושביה" — איריה רעה"⁷. על הפסוק ומגור ארץ ומלואה (דברים לג, טז) כתב הגר"א: "ארץ ומלואה — היא פירות ארץ ישראל שנאמר ומלא ברכת ה'".⁸

ובפרשת האזינו מצא הגר"א מקום לשבח את הארץ. על הפסוק "ירכיבהו על במתי ארץ" (דברים לב, יג) הוא כתב: "פירוש, הכניסם לארץ ישראל והמשילם על ארץ ישראל... ויאכל תנובות שרי — הם פירות ארץ ישראל המשובחים"¹⁰. ועוד כתב על פסוק זה, "דבר אחר... ירכבהו על במתי ארץ, זה התורה בכלל, כמו שאמרו¹¹ שאין תורה כתורת ארץ ישראל"¹². בכתב יד על פסוק זה כתוב בלשון קצת אחרת: "ירכבהו על במתי ארץ. פירוש ששכנם על ארץ ישראל שגבוה מכל הארצות. ויאכל תנובות שרי — שהאכלים פירות ארץ ישראל... וכל זה שבה ארץ ישראל שיהיו ענבים הרבה עד שהיין יהיה זב מהם בלא כתישה"¹³.

הגר"א הביע את הערצתו לארץ במכתבו עלים לתרופה ששלח לבני ביתו בדרכו ארצה. "ואני תהלה לאל יתברך נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השי"ת [= השם יתברך], כל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה, ואני נוסע לשלום ברוך ה'".¹⁴

ייחודה של ארץ ישראל מתבטא בכמה נושאים על פי הגר"א והם:

1. היחס האלוקי המיוחד לארץ ישראל.
  2. הקשר בין עם ישראל לארצו.
  3. תורת ארץ ישראל ומעלתה כארץ הנבואה.
  4. המצוות מיוחדות בעיקר לארץ, וסוגיית גוי הדר באי.
- נדרן בנושאים אלה אחד אחר.

- 4 יהושע כא, כב.
- 5 יהושע ד, כב; אדרת אליהו, שם.
- 6 דברים ח, ז.
- 7 במדבר יג, לב.
- 8 אדרת אליהו, עמ' 609.
- 9 אדרת אליהו, עמ' 778.
- 10 אדרת אליהו עמ' 688.
- 11 בראשית רבה טז, ז.
- 12 שם.
- 13 כת"י Ms5179 JTS דף מז ע"ב.
- 14 עלים לתרופה הוצאה ראשונה — מינסק תקצ"ו. במהדורת ורשה תרט"ז, כתוב "ואני נוסע בשלום ברוך ה'" אך נראה יחור מהדורת מינסק על פי מסכת ברכות דף סד ע"א. ראה 'אברהמס, צוואות גאוני ישראל, פילדלפיה 1926, עמ' 312.

1. היחס האלוקי המיוחד לא"י

כבר הבאנו לעיל את דברי הגר"א שא"י נקראת "ארץ חפץ כיוון שהפץ בה ה' יתברך". ברם הגר"א הוסיף על עניין זה וריביר על היחס המיוחד בין אדם מישראל ואלוקיו בא"י.

במסכת כתובות, לאחר דיון אם בני זוג יכולים לכפות אחר את השני לעלות ארצה, כתוב בגמרא:

תנו רבנן — לעולם ידור אדם בארץ ישראל, אפילו בעיר שרובה גוים ואל ידור בחו"ל ואפילו בעיר שרובה ישראל שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוך וכל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוך שנאמר לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלקים (ויקרא כה)¹⁵.

הגר"א ציטט גמרא זו כמה פעמים להדגיש את קדושתה של א"י. ועל הפסוק "ה' בדר ינחנו ואין עמו אל נכר", (דברים לב, יב) הוא כתב:

דבר אחר: בדר ינחנו — בארץ ישראל כמו שאמרו כל הדר בארץ ישראל יש לו אלוך, ואין עמו אל נכר — בחו"ל. כמו שנאמר, אשר ינהגך ה' שמה, (דברים כה, לו) אפילו בחו"ל ינהגך ה'¹⁶.

לדבריו, הקב"ה נמצא עם עמו גם בחוץ לארץ, כפי שכתוב לעיל, וכמו שאמרו חז"ל, "כל מקום שגלו ישראל, גלתה שכינה עמהם", ובכל זאת עיקר שכינתו בארץ, כי ארץ ישראל נקראת נחלת הקב"ה, כפי שכתב הגר"א על הפסוק: "כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו" (דברים לב, ט): "כי חלק ד' עמו: מה שלקח ה' לחלקו, נתן לעמו"¹⁷. ובפירושו לחבקוק על הפסוק, "עמד וימורד ארץ ראה ויתר גוים, ויתפוצצו הררי עד, שחו גבעות עולם, הליכות עולם לו", (חבקוק ג, ו) הוא הוסיף: "משנבחר א"י לשמו ית' שם הילוך עולם מאז והלאה"¹⁸.

2. הקשר בין עם ישראל לארצו

בפרשת דברים כתב הגר"א:

ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ כו' כי שניהם הן ביחוד ישראל וארץ ישראל, ישראל משבעים אומות וארץ ישראל מכל הארצות. וכמו שנקרא אלקי ישראל כן נקרא אלקי הארץ, וזהו מה שאמר לאברהם — אלקי השמים ואלקי הארץ (בר' כד, ג), ואח"כ¹⁹ לא אמא אלא [אלוקי] הארץ — מפני שבשעה שלקח אותו, היה בחו"ל²⁰.

- 15 כתובות קי ע"ב.
- 16 אדרת אליהו, עמ' 687.
- 17 אדרת אליהו עמ' 684.
- 18 ליקוטי הגר"א מכתב יד, ירושלים תשכ"ג עמ' נא-נב. ועל הפסוק "פני ילכו והניחותי לך" (שמות לג, יד), כתב הגר"א: "והשיב יתברך שמו, שאני לא אלך אלא בארץ ישראל להנחיל לישראל, וזה שאמר והניחותי לך, אבל בדרך לא אעלה כו', רק זאת אעשה שפני ילכו עם המלאך בארץ ישראל". אדרת אליהו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 140.
- 19 פסוק ז.
- 20 אדרת אליהו עמ' 535.

יש אם כן קשר מיוחד בין עם ישראל לארצו, וכמו שייחוד הקב"ה את ישראל משבעים האומות כן הוא ייחד את ארץ ישראל מכל הארצות. הקשר המיוחד שבין ישראל לארצו משתמע גם מדברי הגר"א על שיר השירים, "כי ישראל לברם נפשותיהם מן ארץ ישראל והם רבוקים בה"²¹. לא רק הקב"ה נקרא אלוך למי שרר בארץ ישראל, אלא יש גם קשר פנימי בין עם ישראל לארצו.

3. תורת ארץ ישראל ומעלתה בנבואה

באדרת אליהו המשיך הגר"א וכתב:

וגילוי של תורה הוא בארץ כמו שאמרו, אוריא דא"י מחכים²², וגם הנבואה אינה שורה אלא בא"י, ולכן ברח יונה, כמו שאמרו — ראוי רבינו שתשרה עליו שכינה, אלא בבל גרמה לו²³ וכמו שנאמר — מלכה ושירה בגוים אין תורה, גם נביאיה לא מצאו חזון מה' (איכה ב, ט). אבל כשהיו ישראל בארץ היה גוי אחד. וכן לעתיד לבוא במהרה בימינו אמן יהי רצון. כמו שאמרו בזהר, 'אימתי גוי אחד? בזמן שהן בארץ'²⁴. וכן התורה לא נתנה אלא לישראל בהר סיני, וזהו שכתוב כאן 'אלינו בחורב'²⁵.

ובמקום אחר כתב הגר"א בקיצור על הפסוק "ושמתיה כמדבר" (הושע ב, ה) "וז נבואה, שאין שורה אלא בא"י"²⁶.

4. המצוות מיועדות בעיקר לא"י וסוגית גזי הדר בארץ

בכמה מקומות כתב הגר"א, שעיקר קיום המצוות הוא בארץ ישראל. על הפסוק "כל המצוה אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות בארץ... למען תחיון" (דברים ח, א) כתב הגר"א:

21 שה"ש פרק א, ג. במהדרת מכתב אליהו, פראג תקע"א הגירסא היא, "כי א"ה אבל ישראל נפשות מא"י והן רבוקים בה". וראה א' קוטמן, "הארות בתורת הגר"א, ניצני הארץ, כרך ז, תשנ"ג עמ' 206.

22 ב"ב קנח ע"ב.

23 מ"ק כה ע"א.

24 זוהר ח"ב, דף טז ע"ב.

25 אדרת אליהו עמ' 536. ראה גם מדרש ספרי פרשת עקב אות לו: "למה נקרא משה תבל ע"ש תבלין שבתוכה. איזהו תבלין שבתוכה? זו תורה. שנא' בגוים אין תורה (איכה ב, ט), מכאן שהתורה בא"י". כנראה ששילוב התורה עם ארץ ישראל יש בה כח מיוחד כפי שאמר הגר"א: "ד' אמות של הליכות ביהמ"ד מכפר עון בארץ ישראל והמאור שבה מחזיר למוטב". (הצדיק ר' יוסף זונדל מטלאנט, ירושלים תרפ"ז, עמ' קיב).

26 ליקוטי הגר"א מכתב יד, ירושלים תשכ"ג, עמ' כט. על פי הגר"א לא רק הקדושה מקורה בארץ ישראל כי גם כלל ברכות העולם הגשמי מקורם בארץ. כפי שכתב: "בענין הרוחניות, הברכה באה בעבור ארץ ישראל, ואגב מהברך גם חו"ל, ועל כן אנו אומרים, ותן טל ומטר בימות הגשמים, שאם לא יהיה להם ח"ו בארץ ישראל, לא יהיה בכל העולם כל". (אמרי נעם, ברכות לה ע"א).

כי עיקר קיום המצוות תלוי בארץ, רק עתה מחוייב כל אדם לשנות ולידע עשיית המצוות אשר יצטרך לעשותם כשיבוא לארץ. ואם תאמר: מה לנו לחזור כל הימים, כאשר נבוא לארץ ישראל או נחזור לעשות? על זה נאמר — למען תחיון. בזכות שתחזרו ותלמדו בחוץ לארץ²⁷.

דברי הגר"א מבוססים על מדרש ספרי לספר דברים²⁸, שם כתוב:

ר"א ואברתם מהרה (ושמתם את דברי) אע"פ שאני מגלה אתכם מן הארץ לחו"ל, היו מצויינים במצוות, שכשאתם חוזרים, לא יהיו לכם חרשים. משל למלך שכעס על אשתו וחזרה בבית אביה. אמר לה: הוי מקושטת בתכשיטיך כשתחזרי לא יהיו עליך חרשים. כך אמר להם הקב"ה לישראל: בני היו מצויינים במצוות כשאתם חוזרים לא יהיו עליכם חרשים (הוא) שירמיהו אמר הציבי לך ציונים (ירמ' לא, כ). אלו המצוות שישראל מצויינים בהם²⁹.

ובדומה לכך כתב הגר"א על הפסוק "פן אפשיטנה ערומה" (הושע ב, ה):

היינו מן המצוות, שהוא לבוש אל הנפש, כי בגולה אינן יכולין לקיים המצוות כתיקונן. והצגתיה כיום הולדה (הושע שם), כמו שביום הלידה משכחין התורה כולה, כן כובד הגלות משכחת את התורה. ושמתיה כמדבר (הושע שם), היינו חסרון הנבואה, כי אין הנבואה שורה אלא בא"י בלבד³⁰.

גזי הדר בא"י

על פי הגר"א הקשר בין המצוות לארץ הוא כה חזק, שאפילו נכרים הדרים בה מחוייבים בכל המצוות. לעיל הבאנו מן הספר אדרת אליהו לפרשת דברים, שהקב"ה התגלה לאברהם בא"י והזדהה בשם "אלקי הארץ", אך לא בחו"ל. על זה הוסיף הגאון: "ולכן נענשו אפילו נכרים מפני שלא שמרו את התורה בארץ, שנאמר — לא ידעו את משפט אלקי הארץ" (מ"ב יז, כ)³¹. הגאון ציטט את הסיפור מספר מלכים ב' על מלך אשור שהביא נכרים מבבל מכותה וממקומות אחרים לשבת בערי שומרון לאחר שהגלה דאת עשרת השבטים³². ומכיוון שנכרים אלה לא "ייראו את ה', וישלח ה' בהם את אריות" (מ"ב יז, כה). בפסוק כ"ה נאמר למלך, שסיבת מכת האריות היא

27 אדרת אליהו עמ' 607.

28 ספרי, פרשת עקב פרק מ, וילנא תרכ"ז דף סה ע"ב.

29 הסוגריים הם תוספת הגר"א לספרי.

30 ראה א' רביצקי, "הציבי לך ציונים לציון — גלגולו של רעיון, בתוך א"י בהגות היהודית בימי הביניים, מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ירושלים תשנ"א, עמ' 39-1. וראה יחסו של הגר"א למדרש זה, א. קוטמן "הארות בתורת הגר"א" מתוך ניצני הארץ, חוברת ז, תשנ"ג עמ' 205-206.

31 ביאור להושע, השמטה בסוף תרי עשר, ווילנא תק"פ. ועל מסכת ברכות פירש הגר"א: "כי נר מצוה זו ארץ ישראל, שכמה מצוות אי אפשר לקיים כי אם בארץ ישראל, שלכן בקש משה ליכנס לארץ כרי לקיים מצוות (אמרי נעם, ברכות ג ע"א).

32 אדרת אליהו עמ' 536.

33 מ"ב יז, כד.

שאינן נכריים אלה יודעים את "משפט אלקי הארץ", היינו חוקי התורה. לאחר התיעצות עם כהנים שהוגלו משומרון, הוא הביאם לבית אל להורות לתושבים איך לעבוד את ה'.³⁴ הגר"א הבין מתוך העניין, שגם נכרי בא"י חייב במצוות. דבר זה, אף שהוא עולה מפשט הכתובים כאן, אינו מוזכר אצל חז"ל. גר תושב חייב רק שבע מצוות בני נח. ו"גוי ששבת" — חייב מיתה.³⁵ אך נראה שהגאון הבין את העניין אחרת. וגם בפרשת האזינו כתב הגר"א על הפסוק "כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו" (רברים לב, ט):

כי בהנחל עליון לכל שר ושר אומה שלו בחר לחלקו את עמו, ולקח ארץ ישראל לנחלה שלו ונתנה לישראל כמו שאמרו: כל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוים,³⁶ לפי שהוא תחת השמים, אבל ארץ ישראל אין שום ממשלה לשבעים שרים עליה. ולפיכך אפילו גוים הרבים בארץ ישראל צריכים לקיים כל המצוות, כמו שכתוב אצל הכותים — ואת משפט אלקי הארץ וגו', וזהו: כי חלק ה' עמו: מה שלקח ה' לחלקו נתן לעמו.³⁷

גם כאן הרגיש הגר"א את הקשר ההדוק בין הקב"ה לא"י, היא נחלתו, ויחד אותה לעם ישראל. מודגש כאן, שאפילו גוי הגר בא"י חייב בכל המצוות, שהרי שהמקום גורם, בכתב יד, מופיעה גם סיבה לחובת קיום המצוות לנכרי הדר בארץ. שם הוסיף הגר"א, "ואפילו הגוים הרבים בא"י צריכים לקיים כל המצוות, לפי שכל המצוות תלויות בארץ ישראל"³⁸, ובפרשת דברים כתב הגר"א: "שישראל מצווה על כל התורה בחו"ל, ובארץ מצווה אפילו נכרי ולכן נענשו הכותים שלא ידעו את משפט אלקי הארץ כמו שכתבנו"³⁹. אין ספק שדברי הגר"א כאן נראים תמוהים לאור דברי חז"ל על האיסור לגוי לקיים את השבת ואיסור לימוד תורה למי שאינו יהודי. ובכלל יש לשאול, מדוע יחוייב נכרי במצוות בארץ ער כדי עונש על אי קיומם? גם אם ההוכחה היא סיפור הכותיים בספר מלכים, הסיפור אינו מובן כל צרכו. ולכן, על מנת להבין את שיטת הגר"א בעניין זה נתבונן תחילה בפרשת הכותיים בספר מלכים. דברי הגר"א קרובים לדברי רד"ק בספר מלכים שכתב (מל' ב יז, כד):

34 שם פסוק לב.

35 כתובות קי ע"ב.

36 אדרת אליהו עמ' 684.

37 וזה הנוסח המלא: "יעקב חבל נחלתו — פי' כשחלק הקב"ה את העולם ברור הפלגה, ונתן לכל שר ושר את נחלתו, כמ"ש לעיל, או לקח הקב"ה א"י לחלקו ואח"כ נתנה לישראל וכמ"ש כל הדר בחו"ל כאילו אין לו אלוים וכל הדר בא"י כר' לפי שאם הוא דר בח"ל אוי הוא תחת השמים אבל אם הוא דר בא"י יש לו אלוים לפי שאו שייך לחלקו של הקב"ה לבדו ואין שום ממשלה ושר עליה. ולכן, אפילו גוים הרבים בא"י צריכים לקיים כל המצוות לפי שכל המצוות תלויות בארץ ישראל וכמ"ש אצל הכותים ואת משפט אלקי הארץ כר' וזהו כי חלק ה', שמה שלקח לו חלקו, עמו — נתנה לעמו ישראל". כאן יש תוספת שהמצוות תלויות בא"י. ספר הכללים להגר"א Ms5179 JTS, דף מו ע"ב.

38 אדרת אליהו עמ' 535.

מפני מה היו נענשים הגוים האלה אשר באו בשומרון ולא היו נענשים בארצם? כי ארץ ישראל מקורשת מכל הארצות ולא תסבול הארץ התועבות ההם כמו שאמר הכתוב: אלוהי נכר הארץ, לפיכך אמר: ויורם את משפט אלוקי הארץ (מל' ב, יז, כז) ונאמר: כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם (ויק' יח, כח), וזה הכהן הבא להורות אלה הגוים בשומרון אם יאמר להם שלא יהיו עובדים ע"ג [עבודת גילולים] כלל, לא היו מאמינים כי הוא דבר שגדלו בו כל האומות מקדם והוא אצלם כמו מושכל ראשון, אך אמר להם שיהיו עובדים ובלבר שתהא כוונת האל בלבם... הורה אותם גם כן שישמרו מהתועבות הגדולות בטומאת הגוף כמשכב זכור ומשכב בהמה ומשכב הקרובות... והזהרתו שלא יעשו בארץ יהיה יותר משאר ארצות.

שיטת הרד"ק היא, שארץ ישראל מקורשת, ואינה סובלת לא עבודה זרה ולא גילוי עריות, אפילו של נכרים. ולכן הוצרכו הכותים לתקן את דרכיהם בשני נושאים אלה. ועבודה היא, שבספר ויקרא נאמר שהכנענים הוקאו מן הארץ בגלל גילוי עריות (ויק' כ, כב). מכאן ניתן היה להסיק שהכותים אינם חייבים לקיים את כל המצוות, אלא רק להימנע מגילוי עריות ולשמור שבע מצוות בני נח. זו היא שיטת הרמב"ן (ויקרא יח, כה), ובדרך זו צעד גם המלבי"ם בפירושו. ייחודה של הארץ וקדושתה עולה משיטה זו, אבל אין זו שיטת הגר"א, שהרי לשיטתו נכרי חייב בכל המצוות בארץ ישראל. לשם הבנת שיטת הגר"א יש להבין את המחלוקת בגמרא לגבי הכותים.

בגמרא בקידושין כתוב (עה, ב): "ר' אליעזר סבר לה כר' ישמעאל דאמר כותים גירי אריות הם", ובסנהדרין פו ע"ב כתוב: "מר סבר כותים גירי אמת הם ומר סבר כותים גירי אריות הן"³⁹. הרא"ש פסק שכותים הם גרי אמת, אך אינם רצויים וכן פסק הטור והבית יוסף⁴⁰. הגר"א פסק גם הוא שהכותים הם גרי אמת: "כמ"ש בפ"ד [כמו שכתוב בפרק ד] דקידושין טו ע"א [צ"ל עו ע"א או עה ע"ב] וכן קי"ל דגירי אמת הן, בפ"ח דגיטין לענין ערי גט ובפ"א דחולין לענין שחיטה ובפ"ז דברכות וש"מ"⁴¹.

דברי הגר"א בשלחן ערוך ודבריו באדרת אליהו מביאים לרעה הבאה. בזמן שהיובל נוהג יש דין של גר תושב בארץ ישראל. אמנם בזמן הגלות, נכרי הרוצה לגור בארץ חייב לקבל על עצמו את כל המצוות, כמו הכותים שנפגעו על ידי האריות עד אשר הם התגירו. על פי זה נוכל לפרש את דבריו, שנכרי חייב בכל המצוות שכוונתו לומר שהוא חייב להתגייר אם רצונו לגור בארץ ישראל כשאינו היובל נוהג, ואין אופציה של גר תושב, כרוגמת הכותים. אפשרות אחרת לפרש היא, שנכרי אינו חייב מצד ההלכה במצוות בארץ, אך מצד קדושת א"י הוא פוגם אם לא יקיים את המצוות בארץ, ולכן נענשו הכותים שפגמו בקדושת הארץ הגם שלא עברו על הדין. הנושא אינו מבורר כל צרכו, ומכל מקום הוא מעיד על תפיסה מיוחדת של הגר"א בעניין קדושת הארץ.

39 וראה גם בבא קמא לח ע"ב, חולין ג ע"ב, יבמות כז ע"ב, ונדה נו ע"ב.

40 שו"ת הרא"ש, כלל ט ד"ה ששאלת גיורת, טור יר"ד סימן ריו, ובית יוסף יר"ד ריו, אות לח-לט.

41 שו"ע אה"ע סימן מד סעיף י. ביאור הגר"א אות יט.

מכל אלה ברור, שלפי הגר"א א"י היא המקום העיקרי, ואולי גם הבלעדי, לגילוי שכינה ולגילוי נבואה, והמקום המרכזי ללימוד תורה ולקיום מצוות. היא נקראת חלקן של הקב"ה והוא יתברך ייחודה לעמו ישראל.
חוץ מן הקשיים בעניין חובת קיום המצוות של נכרי, יש לכל נושאים אלה מקורות ברברי חז"ל במסכת כתובות או בספרי ובמקומות אחרים. הגר"א ראה לנכון להרגיש דברים אלה.

יחסו לגלות

אם ארץ ישראל היא מקום השראת השכינה והרביקות בתורה, הגלות היא היפוכה. בספר יחזקאל (לז, א-י) מופיע חזון העצמות היבשות. על פי פשוטו של מקרא, נבואה זו היא משל לאיבוד תקוותם של העם בגולה⁴². הגר"א לקח את משל העצמות היבשות של יחזקאל, המתאר את מצב העם בגולה, והוסיף נופך משלו. בדברו על הפסקת הנבואה בחז"ל הוא כתב:

כי יחזקאל אמר בדרך חידה שהי' בחז"ל ובסוף הבית, וזכר"י מראות סתומים, ואין אתנו יודע עד מה עד יערה ר"מ [רוח ממרום] כי מעת שחרב הבית יצא רוחינו עטרת ראשינו ונשארונו גוף שלה בלא נפש ויצאיה בח"ל הוא הקבר, והרימה מסובבת עלינו, ואין בדינו להציל מן האומות שאוכלי' בשרינו⁴³.

הגר"א דיבר גם על הריקנות הרוחנית שנוצרת בגולה, "גוף בלא נפש", וגם על המצב הפיזי הקשה "ואין בדינו להציל מן האומות". משל עצמות היבשות הוא הרחיב. הבשר מסמל את הישיבות המקיימות את הגוף הלאומי של ישראל בגולה. לדעתו גם מצב זה התדרדר ונשארו רק תלמידי חכמים בודדים, שהם כמו עצמות פזורות:

ומ"מ היו חבורות וישיבות גדולות עד שנרקב הבשר והעצמות נפזרו פיזור אחר פיזור, ומ"מ היו עדיין העצמות קיימין שהן הת"ח שבישראל, מעמידי הגוף⁴⁴.

מתואר כאן תהליך של התפרקות איטית. קודם התפרקו הישיבות הגדולות ונשארו תלמידי החכמים. מצב זה החמיר וגם מספר תלמידי החכמים התדלדל.

עד שנרקבו העצמות ולא נשארו אלא תרוד רקב מאתנו ונעשה עפר, שחה לעפר נפשינו, ואנחנו מקוים עתה לתחיה"מ. התנערי מעפרך קומי כו', ויערה רוח ממרום עלינו⁴⁵.

42 ראה לדוגמא פירושם של מצוות ציון ורד"ק לפסוק יא, בפרק לו.

43 ספר הדרת קודש כתי"י מוסד הרב קוק 726, דף מב ע"א, ומופיע גם בליקוטים שבסוף ספר"צ עם ביאור הגר"א וילנא תרמ"ב, דף לח ע"ב.

44 שם.

45 שם.

המצב הוא, אומר הגר"א, שהתורה הולכת ונשכחת בגולה ומחכים ומקווים לתחייה רוחנית כללית לעם.

חיוב העלייה לארץ ישראל

הגר"א דיבר במקומות אחרים על הצד המעשי של עלייה לארץ. בפירושו למגילת אסתר הוא דיבר על געגועיו של מרדכי לחזור ארצה.

אשר הגלה מירושלים — אומר כאן ג' פעמים — אשר הגלה מירושלים... אשר הגלתה... אשר הגלה — להודיע חיבת א"י עליו, שבכל פעם חזר לירושלים והיה נגלה ג' פעמים. זו"ש [=וזהו שכתוב] בגמרא שגלה מעצמו, כלומר, מדעתו, שחזר לא"י, משום כך נגלה פעם שנית, וכן פעם שלישית⁴⁶.

הגר"א, שלא כפשוטה של סוגית הגמרא, פירש, כי מה שחז"ל אמרו שמרדכי גלה על דעת עצמו היא חזרה לא"י, ולכן היו צריכים הבבלים להגלותו שוב ושוב.
הגר"א טרח להראות ששיבת ארץ ישראל חלה אף בזמן הזה. בביאורו לשלחן ערוך אבן העזר⁴⁷ טען הגר"א, שהדין של איש הכופה את אשתו לעלות ארצה או אשה הכופה את בעלה, נהוג גם בזמן הזה. ועל דברי ר' יוסף קארו בסעיף ה, "יש מי שאומר דהא דכופין לעלות לא"י היינו בדאפשר בלא סכנה", כתב הגר"א: "הא לאו הכי, אפילו בזמן הזה כופין בין איש ובין אשה... והכל לפי העניין". גם בפירושו לספר דברים הוא דיבר על צעדים מעשיים לעלייה.

כל המצווה אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות בארץ (דברים ח, א).
"ובאתם וירשתם — בזכותה — את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם — ולביאת הארץ צריך ג' דברים:

[א.] הכנה לצאת מחז"ל.

[ב.] הדרך אשר ילך.

[ג.] הביאה לארץ ישראל.

וכנגדן אמרו למען תחיון ורבייתם — בשביל ההכנה לצאת, — ובאתם — כנגד הדרך. — וירישתם — כנגד הביאה⁴⁸.

דברי הגר"א בהלכה ובאגדה על העלייה לארץ ישראל לא היו רק לימוד לשמה. הם הגיעו לכלל מעשה, הן בנסיון עלייתו ארצה והן בעלית תלמידיו. ולכן נותרה לנו השאלה, איך התייחס הגר"א למקורות העומדים כמכשול לפני הרוצה לעלות ארצה? כוונתי לשלושת השבועות המוזכרות במסכת כתובות.

46 מגילת אסתר עם פירוש הגר"א דפוס וארשה, ניו-יורק תשל"ב, פרק ב, פסוק ו, דף ט ע"ב.

47 סימן עה אות יו.

48 אדרת אליהו עמ' 608.

בשיר השירים כתוב, "השבועתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השרה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה ער שתחפץ".⁴⁹ והגמרא בכתובות דרשה פסוקים אלה: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באו"ה ואחת שהשביע הקב"ה את עובדי הכוכבים שלא ישתעבדו בהן ישראל יותר מירי"ם".⁵⁰ רב לוי הוסיף שלוש שבועות, "שלא יגלו את הקץ, של ירחקו [נ"א ירחקו] את הקץ, ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים".⁵¹ הערפול במאמר זה מקשה על הבנתו והשלכותיו, אך יש המסתמכים עליו ללמוד, שאין לתפוס עמדה אקטיבית להחשת הגאולה ולעלייה ארצה.

ננסה להתבונן בו מעט. הנושא היחיד מכל ששת השבועות שהפוסקים מתייחסים אליו הוא האמרה "שלא יעלו ישראל בחומה". רש"י על אתר פירש "ביחד בחומה", שאין לכלל העם לעלות באופן פתאומי, אך מותר ואפילו מצווה לכל יחיד ויחיד לעלות.⁵² כן הבין גם המהרש"א על אתר ורש"ש תיקן את הנוסחא "ושלא יעלו בחומה", להתאים גירסא זו לגירסא שבמסכת יומא. לגבי יתר השבועות לא מצאנו שהפוסקים התייחסו אליהן למעשה. הר"אש, למשל, דילג על דרשת השבועות.

בכתבי הגאון אין התייחסות ישירה לנושא זה, אך הוא רמז אליו תוך כדי פרשנותו לכמה פסוקים בשיר השירים. בפירושו על דרך הפשט רמז הגר"א לשבועה הראשונה (שיר השירים ב, ז): "השביע הקב"ה שלא יקרבו את הקץ בעונתם את ישראל". מכאן ששבועה זו מכוונת לאומות העולם. על השבועה השנייה (שם ג, ה) כתב הגר"א: "השביע את המסטינים שלא יערערו עור". ועל השלישית (שם ה, ח) הוא כתב: "משביע אני עליכם בנות ירושלים, המה הי"ב מלאכים הסובבים את ירושלים שלמעלה כמשרז"ל". בפירושו זה לא הזכיר הגר"א שיש שבועה לישראל. אך בתיקונים ובילקוטים על דרך הנסתר⁵³ מובא, שהגאולה באה בזכות לימוד תורה, והוסיף שם הגר"א: "אלא שמושבעין שלא יצאו מאליהם לבנות בית המקדש שושנה דלעילא ער שיבוא". מכאן נראה, שיש שבועה לעם ישראל שלא יבנו את בית המקדש ער שיבוא המשיח. כלומר, לרבניו, השבועות מתייחסות דווקא לבניין המקדש ולא לעלייה ארצה. ואמנם יש לשאול כאן, לאיזו מן השבועות התכוון הגר"א ברבריו, "שמושבעים שלא יצאו מאליהם לבנות לבנות בית מקדש" כפי שצינתי לעיל, ישנן שש שבועות, ומתוכן רק שלש קשורות לעשייה מצד ישראל, שלא יעלו בחומה, שלא ימרדו באומות העולם, ושלא ירחקו את הקץ, או כגירסא השנייה ברש"י, שלא ירחקו את הקץ. משלושת האפשרויות השלישית נופלת, כי בפירושו לשיר השירים, תפס

49 ענין ג' השבועות: "השבועתי אתכם בנות ירושלים אם תעירו ואם תעוררו את האהבה ער שתחפץ". פסוק זה המופיע בלשון שבועה נמצא בשלושה מקומות בספר שיר השירים (ב, ז; ג, ה; ה, ח).

50 כתובות ק"א ע"א. 51 שם.

52 וברור שסבר כן ר' יורא שהביא דרשה זו כיון שהוא עצמו עלה לא"י. כתובות ד ע"ב.

53 ראה סידור הגר"א בנגלה ונסתר, ירושלים תשל"ב, דף מה ע"א.

הגר"א את הגירסא השנייה של רש"י, ופירשה על אומות העולם. "והענין כמ"ש [כמו שאמר]: ג' שבועות השביע הקב"ה את האומות, שלא יקרבו את הקץ בעונתם את ישראל".⁵⁴ וכיוון שהגר"א פירש שבועה זו על אומות העולם, שלא יענו את ישראל יותר מירי, כי עינוי כזה יחייב כביכול את הקב"ה להקדים את זמן גאולת ישראל, ובריו לגבי המקדש יכולים להתייחס לגבי השבועה "שלא יעלו בחומה" או לגבי "שלא ימרדו באו"ה".

ואם הגר"א התכוון לשבועה "שלא יעלו בחומה" ופירשה בקשר לבניין המקדש, אזי אין לדעתו כל מגבלה לגבי אופן העלייה ארצה. אך אם הוא התכוון לשבועה "שלא ימרדו באו"ה" יתכן שהוא ראה בשבועה "שלא יעלו בחומה" שבועה המגבילה את כמות העולים בבת אחת. (במידה והוא סבר שהשבועות הובאו להלכה, כי יתכן שהן דרשה המתארת מה שיקרה ואין הן הלכה). האפשרות השנייה מזכירה את שיטת תלמידו ר' ישראל משקלאב בספרו פאת השלחן שראה בשבועה "שלא יעלו בחומה" קביעה לגבי מצוות העלייה ארצה, שהיא חובת יחיד אך לא חובת ציבור. ר' ישראל הביא את דברי הרשב"ש שכתב: וי"א שמצות ישיבת א"י מן התורה גם בזמן הזה... אמנם אינה מצוה כללית לכל ישראל בגלות החל הזה אלא מצוה על כל יחיד ויחיד". על זה כתב ר' ישראל בפירושו בית ישראל:

לתרץ מה שכתוב שלא יעלו בחומה, ואם היה מצוה על כל ישראל [א"כ] היה חיוב שיעלו כולם ולכן פי' בכה"ג באם שיש מונעים שלא יגרש אשתו בשביל זה כי אולי לא ימצא שם אשה או בודמים...⁵⁵

גם לפי איגרתו של ר' ישראל לעשרת השבטים נראה שכך היה סבור, ואולם אין אנו יודעים מדברי הגאון יותר ממה שאמרנו לעיל.⁵⁶

נסיון העלייה של הגר"א

הגר"א ניסה כידוע לעלות לארץ. הוא הגיע עד קניגסברג וכתב שם מכתב לבני ביתו בשם עלים לתרופה בשבח הארץ.⁵⁷ נראה שהוא חשב להביא גם את משפחתו,

54 פירוש הגר"א לשיר השירים כת"י ר' לוי אוטבה מס' 863, דף ט ע"ב. בגירסא שבדפוס המילים "את האומות" חסרות אך הכוונה דומה. ראה סידור הגר"א בנגלה ונסתר, דף מז ע"ב, וכן ביאורי הגר"א לתיקוני הוהר עט, א.

55 פאת השלחן, ירושלים תשכ"ז, עמ' ח. ובספר שערי צדק, ירושלים תר"ג, לר' אביעזר מטיקטין (שעלה ארצה עם תלמידו הגר"א), כתוב בדף נח: "מה שאחז"ל... שלא ירחקו את הקץ כוונתם בזה על שאר הימים, שלא בעת פקידה, שאו צריכים ישראל לרחוק את עצמם בכח גדול בתשובה שלימה וברוב מעשים כדי שלא יתגבר עליהם הסטרא אחרא, אבל בזמן הפקידה או בנקל רב יכולים ליגאל". ר' חיים ויטל בהקדמה לשער ההקדמות כתב שהשבועות הן רק למשך אלף שנים של הגלות, ויתכן שכך סבר גם הגר"א. אם כן יתכן שגם השבועה, שלפי הגאון חלה על בניית ביהמ"ק, נגמרה בעת הפקידה לאחר אלף השנים. וראה להלן סוף הערה 87.

56 בספרו של א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ת"א תש"ג.

57 ראה לעיל סביב הערה 14.

כפי שכתב שם: "ואם ירצה ה' אם אזכה להיות בירושלים עיה"ק אצל שער השמים, אבקש בערך כפי שהבטחתי, ואם נזכה, נראה יחדיו כולנו אם ירצה בעל הרחמים"⁵⁸. הוא המשיך עד לקצה גבולה של אוטוריה והמשיך כנראה עד לאמסטראם עד שחזר על עקבותיו⁵⁹. אין אנו יודעים בבירור מדוע הוא חזר. שאלה זו הלוטה בערפל הציקה למקורביו ולבני ביתו. בנו אברהם סיפר: "לעת זקנתו שאלתיו פעמים רבות מדוע לא נסע לארץ הקדושה ולא ענני. פעם אחת הפצתי בו הרבה. והשיבני: אין לי רשות מן השמים"⁶⁰.

יש שניסו בכל זאת לתת מענה לשאלה מדוע הוא חזר. הסבר מעניין נאמר על ידי ר' אליהו מקאליש, שהגאון היה "ניצוץ משה רבנו ע"כ לא נתנו לו רשות מן השמים"⁶¹. אך הרד"ל הטיל ספק בזה, כי גם לרשב"י היה ניצוץ משה רבנו על פי הקבלה, והיה בא"י. הרב חרל"פ כתב על ניסיון עלייתו של הגר"א: "זולתי העיכובים מן השמים שעוד לא הגיע שעתו, היה אז מתקיימת הנבואה — הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא וגו' — אבל מה שלא עלה ביד הרב, עלה ביד התלמידים"⁶².

בספר קול התור, המיוחס לר' הלל משקלוב, כתוב בפרק ג, בדומה לדברי ר' אליהו מקאליש, שהגאון גילה בדרכו ארצה שהיתה לו בחינה של מרע"ה ולכן אסור היה לו להיכנס לארץ, ולכן הוא שלח את תלמידיו לעלות לארץ בדומה לשליחותו של יהושע. בזמן התלמידים כבר הותר הדבר, והם עלו לייסר את היישוב הישן ולהכין את הקרקע לשיבת ציון. אחרים אמרו, שרעת הגר"א היתה להחמיר בעניין תרומות ומעשרות, וכשנודע לו שהבית יוסף הקל בנושא אחר בעניין זה הוא לא רצה לגרום למחלוקת⁶³. והיו שכתבו, שכאשר נודע לו שרוב הקהילה האשכנזית היא חסידית, הוא חזר על עקבותיו⁶⁴. אין בפתרונות אלה האחרונים מענה על השאלה, שכל אלה היו יודעים לו קודם לנסיון עלייתו, ואם כן למה החל בנסיון זה.

58 י' אברהם, ספר צוואות גאוני ישראל, פילדלפיה 1926, עמ' 316.

59 י' ריוגורד הביא סיפור של ר' יוסף זונדל מסלאנט ששמע מר' מאיר כהן מוולאוין שהגר"א נסע לא"י דרך אמסטראם. (צפונות, חוברת ט, שנה ג, (תשנ"א) עמ' קג) א' מורגנשטרן גילה שאכן הדבר היה כך, כי במסמך בפנקס קהילת האג, בארכיון בהאג כתוב: "שנת הקל"ח אן ל... ר' אלי[הו] מוויילנא ההולך לא"י, א' הגריי 5.5 [פלורניס]. כלומר ר' אליהו מוויילנא קיבל 5.5 פלורניס בדרכו לארץ הקודש. (כתב יד, ארכיון העיר האג, הקהילה האשכנזית, סדרה 131, פנקס מספר 1, עמ' 251. וראה א. מורגנשטרן "An Attempt To Hasten the Redemption" בתוך Jewish Action, 1997, חוברת 58, 1, עמ' 38-40).

60 הקדמת ר' אברהם ור' יהורא לייב בני הגר"א לביאורו לשר"ע א"ח, ירושלים תשכ"ו, א ע"א.

61 בעניין ניצוץ משה, כתוב במאמרו של ד"ר י. י. ריבלין, המופיע בספר הגר"א: "מה שנמסר מפי זקני הפרושים בדורות שעברו, שלכתחילה היה הגר"א ניצוץ מב"י היינו מיסוד הדין... במשך השנים עלה בדרגות עד שהגיע לניצוץ מצד הרחמים והחסד. ורמו לזה... ברחמים גדולים אקבצן (ישעיה נד) בגי' אליהו בן שלמה זלמן... היא הגאולה מסט' דימינא וכן משה הוא מסטרא דרחמים". (ראה ספר הגר"א, י"ם השט"ו, ח"ב, עמ' קיד, הערה 54) עמ' קטו. וראה ביאור הגר"א על תקו"ח דף כו על פסוק זה ותקו"ח דף יח ע"ב ד"ה "בכל דור ודור" וכו'.

62 ראה מאמרו בחוברת, חמישים שנה לפטירת רבי יושע.

63 רי"ל מימון, ספר הגר"א, ירושלים תשט"ז, עמ' ק"א.

64 ראה מ' אונא, הגר"א מוילנא ותקופתו, ירושלים תש"ז, עמ' 33.

אף שחזר על עקבותיו, חשוב לענייננו שהגר"א ניסה לעלות ארצה וראה בכך חובה אישית, כלומר, שבחיו על א"י הגיעו לכלל ביצוע מעשי.

עד כה שאלנו מדוע שב הגר"א על עקבותיו, אך יש ששאלו מה היתה מטרת עלייתו מלכתחילה? רב שמואל סלאנט, רבה של ירושלים, כתב ש"מסורת בפי צנועים וחכמי יחירי סגולה במדינת ליטא שעניין הסמיכה היה אדיר כל חפץ הגר"א ז"ל בנסיעתו לאה"ק", וחזר על עקבותיו משהבין שלא יצליח לשכנע פרנסי א"י בעניין זה⁶⁵. הרי"ל מימון כתב, ששמע מי שטען שהגר"א עלה ארצה לקיים את המצוות התלויות בה, אך ר' מימון עצמו סבר, שהגר"א רצה לעלות בגלל שא"י היא מקום גילוי השכינה, כפי שרמזו בעלים לתרופה. לדעתי תשובת שאלה זו פשוטה. הגר"א השווה את ישיבת א"י לישיבה בבית הכנסת:

הנה יש בישראל שבע כתות: א' — בעלי מצוות, ב' — היושבים בבית מדרשות כל ימיהם, ג' — היושבים בבתי כנסיות ועוסקים בתפילה, ד'... — היושבים הקובעין דירתן בארץ ישראל, ה' — היושבים בירושלים, ו'... — היושבים בהר הבית ובחיל שהוא מחנה לזיה... ז' — הם אותם שבמחנה שכניה היינו מעזרה ולפנים... וכמו שאמרו חז"ל⁶⁶: אמרו לר' יוחנן: איכא סבי בבבל. תמה ואמרו: למען ירבו ימיכם וימי בניכם על הארמה הוא דכתיב. כיון דאמרי ליה דמקדמי ומחשכי לבי כנישתא, אמר: היינו דאהני להון — ר"ל שקרושת בית הכנסת ובית המדרש הוא כקרושת ארץ ישראל⁶⁷.

יש לשים לב לכך, שכתוב שישיבת בית הכנסת היא כמו ישיבת א"י ולא שישיבת א"י היא כמו ישיבת בית הכנסת. יש כנראה יתרון בישיבת א"י לעניין הקדושה. ויש ללמוד מן המקור האחרון מדוע רצה הגר"א לעלות ארצה. וכפי שהוא כתב, שהקב"ה לקח לעצמו חלק שהוא א"י ונתנה לעמו ישראל. הגר"א רצה להיות בחלקו של הקב"ה. אינני טוען שזו היא הסיבה היחידה לנסיון עלייתו. יתכן שניסיון זה היה קשור לתפיסתו המשיחית, כפי שמופיע בספר קול התור⁶⁸, אך רצוני כאן להצביע על תפיסתו הבסיסית את הארץ, שהשפיעה על רצונו לעלות אליה.

האם עלו תלמידיו במצוותו

מה שלא עלה בידי הרב עלה בידי התלמידים. רוב תלמידי הגר"א, שהאריכו חיים עלו בראשית המאה הי"ט בשנים תקס"ח-תקס"ט. ר' מנחם מענדל משקלאב רבנו ר'

65 מכתבו של ר' שמואל מסלאנט, סיני, חודשי כסלו-טבת תשי"ג. וראה ספר הגר"א, ח"א, עמ' קצב. וראה התייחסותו של הרב א' קוסמן למסורת זו, עתון מקור ראשון, גליון 18 (י"ד תשנ"ח), במוסף, עמ' 29.

66 ברכות ח ע"א. 67 אודת אליהו עמ' 551-552.

68 קול התור, ירושלים תשנ"ד, עמ' 23. מורגנשטרן, במאמר שהבאנו לעיל (ר' הע' 59) טען שניסיון עלייתו של הגר"א היה קשור לחישובי הקץ של ר' עמנואל חי ריקי ואחרים. לדעתי עליה זו היתה קשורה לתורת השעות של הגר"א שהסברתי במקום אחר. (ראה "תורת הגאולה של הגר"א מוילנא מקורותיה והשפעתה לדורות", שהנני כותב, בחלק על פרטי הגאולה, זמן התיקון).

נתן נטע, ר' ישראל משקלאב, ר' שלמה מטאלטשין⁶⁹, ר' סעריה ובנו ר' נתן נטע, ר' בנימין ריבלעס יצא לדרך ונפטר בה, ובנו ר' הלל משקלאב⁷⁰, וגם ר' טובי' בנו של ר' יהודא ליב בן הגר"א. כל זה בעזרת ר' חיים מוולאז'ין, שעזר לגייס את הוצאות הדרך והדריך את העולים⁷¹. האם התלמידים עלו במצוות רבם? זו שאלה קשה. ניתן לומר שראו בניסיונו לעלות דוגמא שיש לחקותה אך קשה לקבוע אם הם עלו במצוות⁷².

69 שעלה כבר בחיי הגר"א בסביבות השנה תקנ"ב. ראה א' פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ג, עמ' 182. יש לשים לב לכך שהיו שני אישים שהיו ממקורבי הגר"א. האחד, ר' שלמה מטאלטשין שעלה ארצה בחיי הגר"א והשני ר' משה שלמה מטאלטשין שנפטר בוילנא. ראה תוח"ש שם וכן ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשכ"ח, עמ' ערה ובהערה 81.

70 מורגנשטרן טוען שר' הלל עלה בין השנים תקצ"ב-תקצ"ד, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", עמ' 207. קשה לקבוע מי בדיוק נחשב לתלמיד הגר"א ומי לא. אם נלך לפי הרשימה הרשמית היחידה, היינו של בני הגר"א בהקדמתם לביאור הגר"א ל"ש"ע א"ח, דף ב. א. נמצא עשרה תלמידים, והם: (1) רב חיים מוולאז'ין, (2) ר' שלמה מוילקאמיר, (3) ר' שלמה זלמן אחיו של ר' חיים, (4) ר' סעריה גיטו של ר' שלמה זלמן, (5) ר' משה שלמה מטאלטשין, (6) ר' צבי הירש מטעמיאטיץ, (7) ר' שלמה ממאהילאב, ושלשה מחכמי שקלאב, (8) ר' בנימין ריבלעס, (9) ר' מנחם מענדל, (10) ר' שמחה בונים (אחיו של ר' מנחם מענדל). אם נוסיף להם את ר' ישראל משקלאב שירת את הגר"א בסוף ימיו וגם את ר' הלל בנו של ר' בנימין הידוע גם כתלמיד, נגיע לשנים עשר. ישנם מניינים אחרים של תלמידי הגר"א. הרי"ל מימון אינו מוסיף על מניין זה אך מונה שני מקורבי ג' נוספים שהם ר' מנשה מאיליא ור' יעקב מרובנה. האחרון היה בעצם חברו של הגר"א יותר מאשר תלמידו (ספר הגר"א, עמ' קס). ואמנם ב' לנדוי בספרו הגאון החסיד מוילנא הגיע לרשימה ארוכה מאד ולא ידוע לי על סמך מה, (הגאון החסיד מוילנא, עמ' רסו-רצב). לנדוי מרחיק לכת ומונה כששים מקורבי הגר"א. לעומתו, י"ש שפיגל טוען שאי אפשר כלל לדבר על תלמידים של הגר"א. "אולם יש לדעת שהיה מרחק רב בין החכמים המכונים תלמידי לבין הגר"א, וספק רב אם היו אלו תלמידים במובן המקובל" (עמודים בתולדות הספר העברי, רמת גן תשנ"ז, עמ' 387). אכן ר' מנחם מנדל משקלאב למד שנתים פחות שלישי אצל הגר"א (הקדמת ר' מ"מ למגיד מישרים כתי"י, מובא בתוח"ח ח"ג, עמ' 158), ור' חיים היה מגיע רק מידי פעם לשאול שאלות ולא למד אצל הגר"א באופן קבוע, (ר"י אפשטיין בסוף מכתבו שנדפס בסערת אליהו, ורשא תרל"ח, ומובא אצל לנדוי עמ' רעו הערה 8), אך טענתו של שפיגל מוגזמת. הוא מנסה לתמוך את עמדתו בדברי ר' מרדכי פלונגיין בספרו בן-פורת על תולדות ר' מנשה מאיליא (וילנא תרי"ח עמ' 91), אף שיתכן שדברי ר' מרדכי היו מגמתיים בכדי להגן על דמותו של ר' מנשה הנחשב למקורב לגר"א אך לא תלמיד. ובכלל היו שערערו על אמינותו של ר' מרדכי (ראה שפיגל שם עמ' 387). לדעתי, קביעת התלמידים אינו מוטבך כל כך. השאלה איננה כמה זמן למדו אצל הגר"א, והאם הגר"א אהב את זה שתלמידים רצו להסתופף בצילו, אלא השאלה היא איך ראה הגר"א את האנשים האלה? אם הגר"א סמך עליהם מספיק לתת להם רשות להעתיק את כתביו ולערכם כבר בחייו, ברור שבעיניו הם היו תלמידיו. ולכן נכון כתבו בני הגר"א כשגמרו את תלמידיו, כי הם אלה שהגר"א סמך את ידיו עליהם. גם אין להתעלם מכך שבכל זאת אנשים אלה קבלו יחס אישי בלימודם מהגר"א, ובין אם מדובר על זמן ארוך או קצר, עצם ההתייחסות האישית הזאת שנשנה פעם אחר פעם, בהתחשבות עם דמותו המסוגרת של הגר"א, אין ספק שרצה לקרבה אליו.

71 ראה הפירק על עליית התלמידים במחקר "תורת הגאולה של הגאון מוילנא", וכן א' מורגנשטרן "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", עמ' 209.

72 אצל תלמידי הגר"א אנו מוצאים אותה התלהבות בשבח א"י כמו אצל הגר"א עצמו. באגרת מצפת משנת תק"ע המופיע בהקדמה לספר פאת השלחן (ירושלים תשכ"ח, עמ' 9) שעליה חתומים רב מנחם מענדל משקלאב ורב סעריה, תלמידי הגר"א, כתוב: "אמת מה נהדר ישיבת הארץ הטובה!

במקורות מזמן עליית התלמידים אין הוכחה חז' משמעית בשאלה זו⁷³. רק בדור השלישי לעליית התלמידים, בדברי ר' יושע ריבלין, נטען שהתלמידים עלו במצוות הגר"א⁷⁴.

מקורות מאוחרים אלה מדברים מפורשות על כך שעלו במצוותו. בספר התקנות והתעודות לבית מדרש אליהו, ביזמת ר' אליהו לנדאו נכדו של ר' יעקב משה נכד הגר"א, משנת תרנ"ז, בעמוד השער הפנימי כתוב: "ואולם בירושלים ע"ה"ק אשר מרן ז"ל קדוש ונשגב להם ביחוד באשר הוא [הגר"א] ירה אבן פינה ליסוד הישוב ע"י תלמידיו הק' ז"ע. ובעמ' י' כתוב:

בן השגיח עלינו ה' הטוב ברור אבותינו, ושלח לנו ממרום איש כמלאך נאדר בקדש, לטעת בארץ וישיבה אילנא דחיי, ה"ה מרנא הגאון החסיד האמיתי רבינו אליהו מוילנא זצוקל"ה... והשני בקודש [אחר לימוד תורה] אהבתו לאה"ק אהבה בלתי מוגבלת בהונו ואונו לנסוע לאה"ק ומשמיא דקא עכבי ליה, והוא הראשון לציון ולירושלים וליסוד ישוב אר"ה"ק ואחריו נהרו התלמידים ז"ע"א.

ר' יצחק זאב ידלר, בעל ספר תפארת ציון על המדרש, עלה ארצה בתר"ץ מליטא יחד עם ר' אלעזר לנדא נינו של הגר"א. בנו ר' בן ציון ידלר, המגיד הירושלמי, סיפר על עליית אביו.

אמת מה נפלא חיבת ארצנו אמת מה נאה קודש, ויו, הדר ישיבתה והליכתה... טוב עפרה ואבניה. טוב תבואתה ופירותיה וירקותיה, טוב זכות אורה, טוב השגת תורתיה, טוב ריבוי מצוותיה, טוב טהרת קדושתה, טוב הליכת ד' אמותיה, מצלת אנשים ומביאם לחיי עה"ב בדריכה... התורה ישיבה ברבת שבחיה התורה ריממה ברוב רומותיה, ומי יכול לפאר גודל פאר המלכה בכל חלקיה". (אגרת זו נקראת אגרת תלמידי הגר"א אך לא כל החתומים עליה היו תלמידי הגר"א). ובאגרת אחרת מר' ישראל משקלאב מופיע נספח מר' שלמה זלמן שפירא מבירות הכותב: "ידידי, ידידי, אילמלא לא נבראנו רק לתקן זאת ישוב אה"ק די לנו, כי שקולה זה כנגד כל המצוות" (אגרת משנת תקפ"ג מופיע בספר בשליחות ירושלים, לא' מורגנשטרן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 135). וכן באגרת משנת תקפ"ג מופיע ליסוד יסודות ישוב אה"ק השקולה ככל התורה כולה, ולהציל "כי כדאי שיבא אדם לעולם בשביל ליסוד יסודות ישוב אה"ק השקולה ככל התורה כולה, ולהציל נפשות יקרות באה"ק" (שם, עמ' 139). ובאגרת משנת תקפ"ז מירושלים, ר' מנחם מענדל משקלאב, יצא כנגד אלה שנהלו תעמולה נגד ההתיישבות בירושלים וכתב: "ולא ישמע לקנאים אשר טבעם להשפיל מי שמכיר טוב על ירושלים עה"ק ת"ז דברי אהב יראי ה' ואהבי תורתו המתאבק בעפר ירושלים עה"ק. מנחם מענדל בהרב מו"ה ברוך בענדיט ולה"ה מירושלים עה"ק ת"ז" (שם עמ' 122).

73 מורגנשטרן מביא ראייה מעניינת ממכתב של צ"ה לעהרן (קתדרא 24, עמ' 77) לר' אברהם שלמה זלמן צורף. לעהרן, כמסית לפי תומו, מתייחס לאחד האנשים השנואים עליו, וכותב שאותו אדם אולי עלה ארצה, "אך בודאי לא במצוות הגר"א". מכאן שסבר שהשאר אכן עלו במצוות הגר"א.

74 בספר מגילת יוסף, רמת גן תשכ"ו, עמ' 221 ובעיתון הצפירה, תר"ן, כותב ר' יושע ריבלין, שבאו התלמידים במצוות הגר"א.

והקב"ה הזמין לו אנשים מכובדים לנסוע בצוותא לארץ הקודש, ובתוכם היה הגאון הישיש הר' אלעזר לנדא זצ"ל בן הגאון ר' יעקב משה זצ"ל בנו של הגאון ר' אברהם זצ"ל בנו של הארמו"ר הגר"א מווילנא זצלה"ה, והיה שמח שמחה גדולה על שהקב"ה הזמין לו לנסוע בצוותא עם נכדו של הגר"א מווילנא שהוא היה הראש והראשון לעורר את קדושת הארץ וזירז את תלמידיו לנסוע אל ארץ הקודש.⁷⁵

ובמקום אחר סיפר ר' בן ציון ידלר והוסיף עוד על עליית אביו:

לאחר פטירת הגר"א זיע"א קראו תלמידיו לאסיפה גדולה בעיר שקלאב, וקבלו לקיים רצון רבם רבם, ובשנת תקס"ח עלתה קבוצה גדולה מהם לא"י... לאור זה היתה מרגלא בפי אאמו"ר[ן]-אדוני אבי מורי ורבי כל זמן הנסיעה: בזכות הגר"א ופעולותיו למען העליה לאר"י יולכנו הקב"ה לשלום.⁷⁶

על עליית תלמידי הגאון כתב הרב חרל"פ במאמרו לעת דודים⁷⁷: "מגמתו של מרן הגר"א להתעוררות ישוב זה ועליית תלמידיו היה ג"כ כדי להחיש קץ המגולה הלזה". ובמאמר עליית אליהו⁷⁸ כתב הרב חרל"פ:

הופעת נשמתו של אדונו הגאון בעולמנו, כפי מה שמקובלנו מפה לאוזן, היה בשביל שלושה דברים: א) לשמור על דרך עץ החיים, זו התורה... ב) ללמד אורחות חיים... ולא להלוך אחרי הפלפול... ג) השיבה לציון משכן כבודו ולירושלים בית מקדשו... כי ארץ ישראל היא כסוכה שמצוותה תעשה ולא מן העשוי כדי לקיים ויהי בשלם סוכו ומעונתו בציון, בקיבוץ גלויות ע"ד [על דרך] קץ המגולה... זאת היתה מגמתם של רבנו הגר"א ותלמידיו בעבודת יסוד הישוב באר"ק.

גם ר' ישעיה חשין שנפטר בשנת תשט"ו כתב ברשימותיו⁷⁹:

צריכים קודם ללמוד הרבה את היסוד הרוחני שלהם את 'סערת אליהו' רבם הגר"א לקיבוץ גלויות וישוב אר"ק שזה היה יסוד היסודות שתלמידיו מסרו את נפשם וכאש ובמים בכדי לקרב את הגאולה במצות רבם⁸⁰. עניין האתחלתא שרבנו הגר"א מרבר הרבה ע"ז בחיבוריו... וכן דברי הגר"א שכל קיבוץ גלויות תלוי במצוות התלויות בארץ ובאמונת תלמידיו שהגר"א היה נהורא דמב"י [=דמשיח בן יוסף].

75 ספר בן יכבד אב, ח"א, ירושלים תש"ח, עמ' ז.
76 בטוב ירושלים לב' יארלר, ירושלים תשנ"ד, עמ' רפח.
77 נרפס בחוברת סיני טבת-שבט תש"ח, עמ' קכו.
78 נספח לספר חזון ציון, ירושלים תשי"א.
79 נרפס בספר "דברי ישעיהו", ירושלים תשל"ז.
80 הלבנון, גיליון 10 תרל"ו, עמ' 75.

נראה שאין לשאול, על פי מקורות אלה, מדוע לא הכריז הגאון בפומבי, שכל מי שיכול לעלות ארצה עליו לעשות זאת, משום שהיה צורך להכין תחילה את הקרקע כדי שיהיה יסוד בנוי, כי אילו היתה עלייה המונית לא היו יכולים להסתדר מבחינה כלכלית. טענה דומה לזו אנו מוצאים בעיתון הלבנון. בוויכוח בין "המגיד" ל"לבנון", שארך כשנה וחצי, טען עורך הלבנון, שאין להכריז בפומבי על קניית קרקעות בא"י, ובוודאי לא לפני שעושים כן בפועל משום שיש בכך סכנה גדולה:

איך ידרוש מאתנו כי נשים לבנו היום על דבר הרעיון אשר רעה רוח של ד. גדליה אודות קניית א"י... כי עוד נרע רעה גדולה לאחינו העניים הנפוצים בקצות הארץ. והיה כשמעם השמועה העוברת כי א"י תקנה מיד השולטאן, לא יחילו עוד אשר הקונים ישקלו הכסף... וימהרו למכור את אשר להם, וכנשר יטוש אוכל יעפילו לעלות ירושלים, וכל אחר ימהר להקדים את חבריו... ובמה יחיו העניים הרבים האלה את נפשם...

עלייה המונית היתה גורמת בוודאי, בנוסף לבעיות פרנסה, גם לבלבול גדול ולאפשרות של מלחמה עם הטורקים. יש לשים לב לכך, שגם בחיי הגר"א עלו מסביבתו ארצה⁸¹. כמוכן, אי אפשר להתעלם מכך שעלית ר' עזריאל משקלאב בשנת תק"ל⁸², השפיעה על נכדו ר' ישראל משקלאב לעלות אחר תלמידי הגר"א בשנת תק"ע⁸³, ור' ישראל חתם את הקדמתו לביאור הגר"א על השר"ע: ישראל בלא"א, במוהר"ר [=בן לאדוני אבי בן מורנו ורבינו הרב רבי], שמואל נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] בן האיש הירא אלקים... עזריאל זצ"ל משקלאו יצ"ו שנסע לארץ הקדושה⁸⁴.

אך גם ללא המקורות שהבאנו עתה סביר להניח, שניסיון עליית רבם הגר"א השפיעה על החלטת התלמידים לעלות ארצה. אם ניקח בחשבון שאין מתכננים עלייה כזו בין לילה, סביר להניח שעלייה זו, שהתבצעה כעשור לאחר פטירת הגאון, נקשרה לרמותו ולתורתו.

כבר בשנת 1800 התחיל ר' חיים לתכנן את העלייה. היה זה רק שלש שנים לאחר פטירת הגר"א. בזכרונותיו של ר' אריה ב"ר ירחמיאל, מי שהיה נאמן כולל הפרושים במשך שנים רבות והגיע ארצה ב'1813 עם חותנו ר' שלמה זלמן שפירא, כתוב:

81 עוד בחייו של הגאון התחילו יהודי ליטא לעלות ארצה, אך הם היו נודדים. רק כעשר שנים לאחר פטירת הגר"א התחילו תלמידיו תנועה מאורגנת מליטא ורייסיין. (א מלאכי, "הגר"א והעליה לא"י, תלפיות א-ב (תש"ט), עמ' 240).
82 ראה י' חסדאי — "ראשיתו של היישוב המתנגדי והחסידי בא"י — עלייה של מצוה ועליה של שליחות", שלם ו, (תשר"ס), עמ' 238.
83 כשם שעליית ראשוני המתנגדים עורר את רצונם של האחרים לעלות כן זה השפיע עליו חסדאי שם עמ' 249-252.
84 הקדמה לשו"ע אר"ח, דף ב ע"ב, וכן בהקדמה להערות ר' העשיל על הסמ"ג, שיצאו לאור בעריכתו בסמ"ג בדפוס קאפוסט תקס"ז (ראה הסמ"ג השלם מהר"ב בר שלמה אומן ומכון ירושלים תשנ"ג, מבוא עמ' 45).

בשנת 4560 [צ"ל 5560] לבריאת העולם פקד ה' את ארצות הק' [נודש] והתעורר רוח טהרה בלב צדיק יסוד עולם הגאון האמיתי מו"ה ח' [י"ם] ז"ל מוולאז'ין תלמיד מובהק לארמו"ר רבן שכבה"ג [=של כל בני הגולה] מו"ה [-מורינו הרב] אליהו מווילנא זצ"ל זכותו יגן על כל ישראל, הוא הקים דגל התורה בישראל שקבע ישיבות בכל מדינת רוסלאנד והחל לטכס עצות איך לפתוח שערי ארצות הקודש. ושלח או מתלמידיו הגאון החסיד ז"ל הר' הצדיק יסו"ע [=יסוד עולם] מו"ה מענדל זצ"ל תלמיד הגאון הנ"ל בנסתר הוא ובנו. הראש היה הגר"ח מפרקיי [ר' חיים כ"ץ] שהי' [ה] רב בוילנא הוא ואשתו ובנו ובנותיו והרב הגדול מו"ה ישראל בעה"מ ספר תקלין חרותין ופאת השלחן והרב הג' [און] ר' סעריה וב"ב [-ובני ביתו]... והיה הערה כמנין אשרי⁸⁵.

גם בשנת 1806 מוצאים אנו רמזים לכוונה לעלות ארצה. ר' אברהם דנציג, מחותנו של בן הגר"א, חיבר ספר בשנת תקס"ו בשם שערי צדק והוא הדרכה מעשית לעולים לגבי מצוות התלויות בארץ⁸⁶. הוא כתב בהקדמה:

והנה אם יכנס אדם לחצר המלך ולא ידע מנהגו ווראי שמתחייב בנפשו. כ"ש הרוצה לדרור באה"ק ולא יהי' בקי בכל הדינים הנהוגים שם... ולזה לקטתי כל הדינים השייך לזה... ואם ח"ו לא אזכה לעלות, אקיים המצוות התלויות בה בלימוד הזה⁸⁷.

יוצא אם כן, שקרוב מאוד לפטירת הגאון הגו את רעיון העלייה הזו, דבר המחזק את הטענה שתלמידיו יצאו לעלות אם לא במצוותו, לפחות בהשראתו של הגר"א.

85 אמתעי כ"י 526, וראה מורגנשטרן, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", שלם ו (תשר"ם), עמ' 210.

86 ספר שערי צדק, וילנא תקע"ב.

87 הקדמת המחבר. וראה א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב א"י, ירושלים תשמ"ה עמ' 68-73. יש עוד רמזים אחרים לעלייה זו בשנת תקס"ו, בהקדמת בני הגר"א לביאור הגר"א על שו"ע יו"ד (שקלאב תקס"ו) כתוב "מה טוב ומה נעים שבתנו יחד בארץ הבהירה בבית תפארתנו מקום אשר הללוהו אבותינו. דברי בני המחבר" (שם דף ב ע"א). ומעניין להוסיף כאן שבספר ביאור הגר"א לרעיא מהימנא אשר בכתב ידו של ר' נתן נטע בן ר' מנחם מענדל משקלאב, ברף מ' הוסיפו מלת "מנחם ציון" (חתום כ"ה אלול תקס"ו), JFS כתי 2056.

בסוף נציין עוד לגבי פירוש הגר"א לג' השבועות (ראה למעלה עמ' 21) שהגר"א עצמו הזכיר את השבועה שלא ירחקו את הקץ בתיקונים בקשר לאיסור בניית המקדש בעצמנו, דבר המצביע על האפשרות השניה (ראה למעלה), אבל גם יתכן שכונתו שם באופן כללי לכל השבועות ולא דוקא לאחת.